

A lárvák számára az egyik legnagyobb veszélyt a vízbe juttatott cukorgyári melasz jelenti, mert könnyen eltömíti a járatokat, ahol élnek. Emellett a gyárakból, üzemekből a vízbe juttatott szennyanyagok már nem egyszer veszélyeztették fennmaradásukat.

Ajánlom megtekintésre azokat a gyönyörű képeket, melyek a <http://abadszalok.flix.hu/2005tiszaviragzas> honlapon találhatóak.

Ahogy a kultúra értékeinek megőrzése, megóvása hivatásunk, úgy a természetünk megvédése is feladatunk. Ahogy évtizedek múlva is szeretnénk egy jó könyvet olvasgatni a Tisza-parti sétány árnyas padján a nyári szellőben, úgy szeretnénk majd a naplementében nézni a természet csodáját, a tiszavirágzást is.

(Az Országos Könyvtári Kuratórium megbízásából készült 2005. június 27-én.)

Pegán Anita

Közkönyvtáraink múltja

A könyvtártörténet-írás fontossága, szerepe, módszertana*

Bevezetés

Bár a hazai könyvtártörténet-írásnak nagy adósságai vannak, és még mindig sok a fehér folt, mégis úgy vélem, jóleső érzéssel állapíthatjuk meg, hogy az utóbbi időben megélnékült a könyvtári kultúránk múltja iránti érdeklődés. Figyelemre méltó kötetek – tanulmányok, adattárak, forráspublikációk – jelentek meg vagy éppen kiadásra várnak; jó néhány doktori értekezést védtek meg; a Nemzeti Kulturális Alapprogram könyvtári kollégiumának ésszerűsített pályázatai immár lehetővé teszik a valamivel hosszabb (legalább egy-két esztendő) előkészítést; és mintha a szaksajtó is gyakrabban adna helyet történelmi közleményeknek.

Az egyik motiváló tényező minden bizonnyal a megyei könyvtárak alapításának ötvenedik évfordulója volt, és mivel erre annak idején a közművelődési könyvtárak megszervezésének vagy újjászervezésének sodrában került sor, a megemlékezések kapcsán fokozott figyelem irányult a városi és községi könyvtárak elmúlt fél évszázadára is. Szintén egy jubileum, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár centenáriuma szolgáltatott alkalmat a fővárosi könyvtár történetének újbóli, friss szemléletű megírására (az első, 1945-ig haladó rész már napvilágot látott). Az

* A *Megyénk könyvtári múltja. Borsodi könyvtárosok szakmai konferenciája* című, Ózdon 2005. május 17-én rendezett tanácskozáson elhangzott előadás szerkesztett és némileg bővített változata.

évfordulóktól függetlenül az iskolai könyvtárak fejlődéséről szintén publikáltak értékes tanulmányokat.

Bizonyosra veszem, hogy a fellendülésben közrejátszottak Gerő Gyula „segélykiáltásai”, személyes ösztönzései, a helyismereti könyvtárosok kaposvári tanácskozásán elhangzott módszertani előadások, valamint az egyetemi és főiskolai könyvtárosképző helyek oktatóinak ajánlásai is. Szeretném, szeretnék hinni, hogy egy mindennél mélyebben gyökerező ok is hozzájárult a kutatás megpezdüléséhez: jelesen az a terjedő felismerés (amely mögött természetesen látnunk kell az imént említett indítékokat is), hogy szakmánk nem nélkülözheti múltjának beható és részletes ismeretét. Vagyis egyre többen azonosulnak Eötvös Loránd hajdani (1891) gondolatával, persze a mi szakterületünkre vonatkoztatva: „A történelem, mikor a múltra veti fényét, a jelen is megvilágítja.” Voltaképpen erre rímelnek Kéglí Ferenc kollégánk ugyancsak szép szavai: „A jövőt [...] csak a múltból láthatjuk, csak a múltra építkezve képzelhetjük el.”

A könyvtártörténet-írás jelentősége és szerepe

Számunkra, könyvtárosok számára leginkább a könyvtártörténeti kutatás szűkebben vett szakmai jelentősége érzékelhető és értelmezhető:

- A könyvtári kultúra, az egyes könyvtárak múltjának feltárása tudatosabbá, célszerűbbé teheti a mai feladatok megoldását, a jövő tervezését, a hatékonyabb módszerek kimunkálását.
- Segít abban, hogy a rögzített információk, a tudattartalmakat, ismereteket hordozó dokumentumok gyűjtésének, őrzésének, nyilvántartásának, rendszerezésének, közvetítésének – mai terminológiával: az információk szervezésének és szolgáltatásának – több évezrede tartó és lényegét tekintve szinte változatlan folyamatát a maga szerves egységében (ha úgy tetszik: történetiségében), a múlt, a jelen és a korábbi alapokon formálódó jövő egységében lássuk.
- A múlt ismerete növelheti önbizalmunkat, mélyítheti a szakma önismeretét, identitástudatát, nagy elődeink munkássága, példája akár személyes mintát és mindenképpen biztatást adhat az egyes könyvtárosoknak.

A könyvtártörténet művelésének van tágabb, a szakma keretein messze túlnyúló társadalmi szerepe is:

- Mivel a könyvtár társadalmi-történeti jelenség, a műveltséganyag, az emberi információk egyik gyűjtőhelye, illetve közvetítő intézménye, formája, azaz a szélesan értelmezett művelődési folyamat nélkülözhetetlen alkotó eleme, sok-sok szállal kötődik a társadalmi mozgás különböző szektoraihoz, a gazdasági, politikai, kulturális, vallási stb. élethez, az eszmei áramlatokhoz.
- Ennélfogva a történettudomány, illetve ágai, ágazatai (politika-, eszme-, társadalom-, gazdaság-, technika-, közigazgatás-, egyház-, nevelés-, tudomány-, irodalom-, művészet-, népművelés- és az interdiszciplináris jellegű művelődéstörténet) is foglalkoznak – ilyen vagy olyan megközelítésben – a könyvtárak, a könyvtárügy fejlődésével, a kiemelkedő könyvtárosok életútjával, illetve a jeles személyiségek dokumentumgyűjteményeivel, olvasmányaiival.

- Más irányból szemlélve ugyanezt a jelenséget, bátran fogalmazhatunk úgy, hogy a könyvtár (mint intézmény) és a benne zajló munkafolyamatok történeti változásainak nyomon kísérése, feltárása fontos eleme a társadalmi–kulturális mozgás, fejlődés megismerésének, segít az egyetemes tendenciák, a nemzeti múlt, továbbá egy adott hely (egy település, egy megye stb.) hajdani történéseinek alaposabb megismerésében, helyesebb, pontosabb értelmezésében.
- Ezzel arra is utaltunk, hogy a könyvtártörténetben – akárcsak a történetírásban általában – szintén világosan elkülöníthető három szféra vagy vizsgálódási irány: az egyetemes, az országos és a lokális.

Nyilván többször hallották, olvasták már, hogy a könyvtárak, a könyvtári tevékenységformák múltjának, fejlődésének, a jeles könyvtárosok munkásságának feltárása elsősorban a szakma képviselőinek felelőssége, kötelezettsége. Érdekes, nemes és szép feladat, amelynek teljesítése a sokszor áhított rangemelkedés egyik eszköze is. A könyvtártörténeti kutatás ugyanis – mint szó esett róla – nemcsak azt teszi lehetővé, hogy világosabban lássuk, honnan jöttünk, hol tartunk és merre, meddig mehetünk, hanem lehetőség a tudományos programokhoz való kapcsolódásra is, egyebek között a helytörténeti kutatásokban és publikálásban való részvételre.

A könyvtártörténet-írás tárgya, műfajai és tartalmi követelményei

A könyvtári tevékenység multidiszciplináris jellegéből következően a könyvtártörténet fogalma is összetett, sokágú. Noha a szabatos meghatározás egyelőre hiányzik, a közreadott munkák és a módszertani közlemények tanulságai, felfedései alapján kétféle felfogás okvetlenül megkülönböztethető:

- Az egyik, a szűkebb szerint a könyvtártörténet fogalma egy-egy könyvtári intézményre, gyűjteményre, illetve az abban folyó munkára, az ott dolgozó könyvtárosokra korlátozódik.
- A másik, a tágabb értelmezés magában foglalja a könyvtárügyet, a könyvtárpolitikát, a könyvtárosképzést, a szakmai szervezeteket, a szakajtót, a könyvtárospálya alakulását stb., vagyis az egész könyvtári kultúrát.

Előadásom címe azt sugallja, hogy további mondandómban az első értelmezésre helyezzem a hangsúlyt. És itt jött el az ideje, hogy konkrétan is utaljak a szempontunkból különösen hasznosítható, frissebb keletű módszertani publikációkra: Gerő Gyula: *Kiáltvány (kiáltás) a hétköznapi könyvtártörténet-írásról!* (Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2001. 7. sz. 3–12. p.), Kéglí Ferenc: *„A múltnak nagy jövője van” avagy A könyvtár múltjának még lehet jövője* (Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 1997. 11. sz. 44–51. p.). Talán nem szerénytelenség, ha két saját közleményemre is hivatkozom: *Helyismereti tevékenység a könyvtárakban* (Nyíregyháza, 1994. – 215–232. p.: *A könyvtártörténetírás módszertani kérdései, Könyvtártörténeti dolgozatok módszertani tanulságai* (Könyv, Könyvtár, Könyvtáros, 2001. 8. sz. 11–17. p., *Helyismereti könyvtárosok VIII. országos tanácsko-*

zása. Kaposvár, 2002. 35–41. p.). Remélhetőleg, számos könyvtárban fellelhető a ma már könyvészeti ritkaságnak számító, még 1988-ban megjelent tanácsadó füzetem: *A könyvtártörténetírás problémái, különös tekintettel a helyismereti munkára* (Szentendre, 1988).

Ezekből is kiolvasható, ám tapasztalatból még inkább ismert, hogy a könyvtártörténet tematikája még a szűkebb, egy-egy gyűjteményre korlátozódó felfogásban is igen gazdag. A hazai közkönyvtárak (közkeletűbb, mert megszokottabb kifejezéssel: közművelődési könyvtárak) múltjának kutatása során főként a következő témák, tárgykörök kerültek előtérbe:

- a vizsgált könyvtár fejlődése az alapítástól napjainkig, rendszerint az ún. kerettörténetre koncentrálva (létrehozás, működési feltételek, funkcióváltozások stb.);
- a fejlődés egy-egy szakasza;
- a könyvtár elhelyezése, épülete (épületei), berendezése, gépparkja (átfogóban: infrastruktúrája), újabban a számítógépek térhódítása;
- valamely részleg, állományegység (pl. gyermekkönyvtár, zenci részleg, helyismereti különgyűjtemény, ellátási központ, fiókkönyvtárak) kialakulása, fejlődése, netán (ritkán) az állomány fontosabb darabjainak történelmi elemzése;
- valamely könyvtári munkaág, tevékenységi forma (pl. állományalakítás, katalógizálás, olvasószolgálat, bibliográfiai és kiadói tevékenység, rendezvények);
- a használók száma, köre, megoszlása, a forgalom;
- a könyvtárosok száma, végzettsége, élet- és munkakörülményei;
- egy-egy, az intézmény sorsát formáló, meghatározó könyvtáros pályaképe;
- a könyvtár külső kapcsolatai stb.

Még tovább bővíthető a kör, ha az adott település könyvtári kultúrájának más elemeire is kiterjed a figyelem:

- a korábbi könyvtárakra, olvasókörökre,
- a jelen könyvtári szerkezetére, a magángyűjtőkre,
- a könyvtárosok helyi szervezeteire stb.

Ahogy arra számosan felhívták a figyelmet, a könyvtártörténelmi kutatás végtermékei műfajukat tekintve szintén sokfélék lehetnek:

- *Tanulmány*: a választott téma rendszeres, tudományos igényű, új információkat tartalmazó, kellően adatolt, jegyzetekkel (hivatkozásokkal) ellátott feldolgozása; számos válfaja ismeretes: intézménytörténelmi szintézis, korszaktörténelmi monográfia, résztanulmány, életrajz, folyóiratcikk, szakdolgozat, doktori értekezés stb.; közelálló forma az oldottabb, olvashatóbb stílusban, jegyzetapparátus nélkül megírt esszé; lehet szóbeli változata is: az előadás.
- *Ismeretterjesztő közlemény* (vagy előadás): korábban már közzétett, rendszerint tudományosan igazolt információkat tartalmaz, elsődleges szándéka a szakmán kívüli közönség tájékoztatása.
- *Publicisztikai írás*: nehezen határolható el az előbbtől, ám szerzője a tudományosság követelményeit már nem akarja érvényesíteni, fő célja a figyelemfelhívás, a megemlékezés; ide sorolható a visszaemlékező interjúk egy része is.

- *Krónika*: időrendi áttekintés, tudományos igény nélkül; kurrens változata forrásértékű lehet, ha hiteles információkat tartalmaz a könyvtár mindennapjairól és hírt ad hangulati elemekről, vidám esetekről is, netán forrásszövegek részleteit iktatja be.
- *Forráspublikáció*: fontosabb, jórészt eddig nem közölt könyvtártörténeti dokumentumok, elsődleges (azaz egykorú) források (levéltári–irattári anyagok, sajtóközlemények, naplók, aprónyomtatványok, fényképek, hangfelvételek stb.) összegyűjtése és összeállítása a történettudomány módszereinek és szempontjainak, továbbá a forrásközlés szabályainak alkalmazásával.
- *Adattár*: a könyvtár (könyvtárak) múltjára vonatkozó különféle adatokat foglal magában, pl. történeti statisztikai táblázat, minerva jellegű kézikönyv, könyvtároslexikon; kedvelt fajtája az eseménytár (a retrospektív kronológia és a kurrens eseménynapló), a könyvtári történések időrendi jegyzéke, esetleg valamelyik neves könyvtáros életrajzi adatainak felsorolása; mostanság egyre gyakoribb, hogy ezeket számítógépes adatbázis formájában szerkesztik.
- *Bibliográfia*: bármely könyvtártörténeti témáról, bármelyik könyvtáros pályájáról készíthető, és összeállítható egy-egy gyűjteményegység rekonstruált jegyzéke is (ez utóbbi rendszerint sok utánajárást és többnyire tudományos felkészültséget igényel); megemlítendő a kurrens bibliográfiák is, amelyek nem tartoznak ugyan a történeti kutatás fogalmkörébe, de már közzétételük pillanatában a majdani könyvtártörténet-írás segédletévé válnak.
- *Recenzió*: valamely könyvtártörténeti feldolgozásról (könyvről, évkönyv- és folyóiratcikkéről, CD-ROM-ról, rádió- vagy tévéműsorról stb.) írott vagy elmondott értékelő, bíráló ismertetés, sok esetben új, kiegészítő vagy helyreigazító adatokat, újszerű megfigyeléseket is közöl; szerényebb társa az ajánlás, amely mellőzi a kritikai észrevételeket.

A felsorolt műfajok kombinálhatók: mintaadó példa *A szegedi Somogyi-könyvtár száz éve* és *A Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár ötven éve, 1952–2002* című kötet.

A könyvtártörténeti tanulmányokkal szemben támasztható elsődleges tartalmi követelmény, hogy szerzőik hiteles, valós történeti kép megrajzolására törekedjenek. Ennek feltétele a korábban mondottakból (hogy ti. a könyvtártörténet a történettudomány egyik ágazata) egyenesen következik, hogy elengedhetetlen a mindenkori társadalmi környezet, a történelmi mozgástendenciák, a főbb politikai, gazdasági, kulturális és ideológiai folyamatok, a társadalmi viszonyok tanulmányozása. Helytörténeti téma esetén az adott település, közigazgatási egység fejlődésének, helyzetének vizsgálata; ha a szóban forgó könyvtár nem önálló intézmény, a fenntartó szervezet, vállalat, hivatal, iskola stb. történetéről is alaposan tájékozódni kell. Komoly hiba viszont, ha a település vagy az anyaintézmény történetét csak addig vázolják, amíg a gyűjtemény létrejött, aztán elfelejtkeznek erről a szempontról.

Fontos elvárás, hogy a könyvtár fejlődését, helyzetét összefüggéseiben, folyamatában elemezzük, nemcsak a tényeket, hanem a lehetőségeket, alternatívákat is mutassuk be.

Helytörténeti feldolgozásoknál szükséges az országos (olykor az egyetemes) könyvtártörténeti folyamatok, fejlődéstendenciák megismerése; ezekre utalva, ezekbe ágyazva tárható fel, ítélnhető meg az adott könyvtár, egy-egy könyvtáros

tevékenysége. Okvetlenül tanulmányozandók a korabeli könyvtár-politikai célkitűzések, megnyilvánulások, dokumentumok, továbbá a mindenkori könyvtári (és más, érintkező) jogszabályok, a könyvtárirányítás és -fenntartás szervezeti–pénzügyi rendje stb. Nem mellőzhetők az egykorú szakmai viták sem. A helyi rendeletek, politikai állásfoglalások, helyi finanszírozási formák áttekintése szintén szükséges. Ma még ritka, bátortalan az összehasonlító módszer alkalmazása, vagyis a hasonló típusú, főleg a közelben, a megyében lévő könyvtárakkal való összevetés.

Nehéz, ám hálás feladat a könyvtár hatásának vizsgálata, annak felvillantása, milyen befolyással volt az őt körülvevő közegre, a településen és környékén élők sorsának alakulására.

A könyvtártörténeti kutatás és a könyvtártörténet-írás folyamata

Bár az imént szó esett a könyvtártörténet-írás különféle termékeiről, a rendelkezésre álló idő korlátozott volta miatt a továbbiakban egyetlen típus, a tanulmány példájára szorítkozva próbálok számba venni a kutatás és a feldolgozás munkafázisait és módszertani követelményeit. Két megjegyzés kíséretében: az itt kifejtendő gondolatok, eljárások adaptálhatók (a megfelelő eltérésekkel) a többi műfajra, típusra is; ezek az általános megállapítások, elvárások mindig a konkrét téma sajátosságaihoz igazítandók, tehát mechanikus alkalmazásuk hibaforrás lehet.

A történetkutatás – így a könyvtártörténet-írás is – lényegében a források (régiesen: kútfők) feltárását, kritikai elemzését jelenti, a feldolgozás (a tanulmány megírása) pedig a források megszólaltatása, az események, folyamatok megelevenítése, a korhangulat megidézése. Ez a két fázis a gyakorlatban egybeolvad, voltaképpen két része az egységes folyamatnak. Egyébként több mozzanatból tevődik össze, amelyek időbeli, tartalmi elválasztása elég nehéz, a munka mégis felosztható néhány fontosabb mozzanatra.

A téma körülhatárolása

Egy-egy könyvtártörténeti tanulmány megírásának többféle indítéka lehet: spontán érdeklődés, belső vagy külső megbízás, évfordulós megemlékezés, egyetemi–főiskolai tanulmányi kötelezettség stb. Minden esetben szükséges a körültekintő előzetes tájékozódás: a téma jellegének, problematikájának, feltártságának, háttérterületeinek megismerése, a tárgykörről megjelent közlemények számbavétele, a felhasználható források, forrás csoportok feltérképezése és jegyzékének összeállítása. Előre tisztázandó a dolgozat vagy publikáció hozzávetőleges terjedelme, mert ez nagymértékben befolyásolja a téma konkrét határvonalait, továbbá a feldolgozandó források körét, a válogatás mértékét, a kifejtés mélységét, nem egyszer a szerkezetét.

Gyakori hiba, hogy a munkának ezt a fázisát lebecsülik, elhanyagolják. Holott nagyon fontos kérdésekre kaphatunk válaszokat: van-e elég hozzáférhető forrás, vagy éppen nincs-e túlságosan sok?; maradhatunk-e az eredetileg megjelölt tárgynál vagy esetleg bővítsük, illetve szűkítsük? Kaphatunk – mondom –, mert ezek a kérdések sokszor csak az anyaggyűjtés közben dőlnek el, hiszen a feltárandó forrás csoportok száma csalóka lehet. Nemesgyszer óriási forráshalmazt (sok-sok levéltári

iratscomót, sok-sok újságévfolyamot stb.) kell átnézni, átlapozni, hogy néhány valamirevaló adatot találjunk, máskor meg az is megtörténik, hogy már egy-két forrásból kigyűjthetünk egy-egy cikkre, dolgozatra valót (pl. egy statisztikai adatsor, egy eddig nem közölt levél vagy levélgyűjtemény már tárgya lehet egy-egy tanulmánynak).

A tervekészítés

Erre szintén kevés figyelem irányul, pedig a munka átgondolt megtervezése előfeltétele a hatékonyságnak, az eredményességnek. Tehát próbáljuk előre meghatározni a tanulmány célját, az előzetes címet, az időhatárokat, a főbb szempontokat, megjelölni a feltárandó forrásanyagot, a majdani kiegészítő részeket, és jó, ha az eltervezett szerkezet vázlata is elkészül. Ajánlható a munka időrendi ütemezése is, mert ez – a tapasztalatok szerint – fegyelmező erőként hat.

Mіндеzt célszerű írásba foglalni, különösen akkor, ha több munkatárs dolgozik az adott témán, mert ez is egyik garanciája az egységes megközelítésnek, szemléletnek.

Az anyaggyűjtés

A kutatás talán legtöbb időt igénylő és olykor (ha nem találunk semmit) gyötrelmes, ugyanakkor talán legszebb, legérdekesebb (hiszen az új ismeretekkel való találkozás felemelő pillanatainak sorozatából álló) szakasza.

Itt mindenképp azt kell tisztázni, hogy milyen kútfőkből meríthetünk, illetve a konkrét témához milyen forrásokat akarunk feltárni. A könyvtártörténet (akár csak általában a történettudomány) kútfőinek két fő típusa különíthető el: az eseményekkel egyidejűleg keletkezett dokumentumok, vagyis a primer vagy elsődleges források; az eseményekről, a vizsgált időszakról utólag keletkezett dokumentumok, vagyis a szekunder vagy másodlagos források.

A *primer források* főbb csoportjai a levéltári iratok, a könyvtárak (és a fenntartó szervek) irattári anyagai, az egyéb kéziratok, az egykorú sajtóközlemények és más nyomtatványok (köztük a könyvtár kiadványai), az audiovizuális dokumentumok (fényképek, rajzok, hang-, film- és videofelvételek), újabban az elektronikus adathordozók, a tárgyi emlékek (bútorok, berendezési és használati tárgyak, gépek, maga az épület vagy helyiség stb.), a katalógusok, az adattárak (statisztikák, címtárak, minervák, lexikonok stb.), a katalógusok, a fennmaradt állomány, és végül a szemtanúk visszaemlékezései (ideértve az interjúkat is); a közelmúltból a szerző személyes élményei is hasznosíthatók.

A *szekunder források* lényegében a szakirodalmi közlemények: a történeti–helytörténeti feldolgozások, az országos vagy megyei könyvtártörténeti tanulmányok, krónikák és forráskiadványok, a szóban forgó könyvtár múltjáról korábban született publikációk és szakdolgozatok, értekezések stb.

Az elsődleges kútfők néhány, legsűrűbben használt, idézett csoportjáról külön is érdemes szólni.

- *Levéltári iratok.* A közkönyvtárak történetéről a megyei levéltárakban és fióklevéltáraikban kevés, hézagos és rendkívül szórt anyag található. A könyvtári fondok csak 1969 óta kötelezőek, de egyébként is érdemes, sőt elengedhetetlen átnézni a fenntartó iratait, például a tanácsok és végrehajtó bizottságaik, kulturális állandó bizottságaik, korábról a helyhatósági elől-

járóságok, újabban az önkormányzati képviselőtestületek jegyzőkönyveit, költségvetési beszámolóit, a hivatali apparátus meglévő aktáit, a hajdani alispáni és járási főjegyzői iratokat. Roppant hiányosak, véletlenszerűek az egyesületek fellelhető dokumentumai. Kevésbé tudott, hogy a megyei pártbizottságok egykori archívumaiban (amelyek ma a megyei levéltárak kezelésében vannak, többnyire külön állománytestként) az 1948 utáni időszakból értékes könyvtártörténeti források (beszámolók, előterjesztések stb.) rejtőznek, többnyire kiaknázatlanul.

- *Könyvtári irattárak.* Az irattározás korábbi elhanyagolása, illetve a fegyelem gyakori lazasága miatt az itteni dokumentumok megléte szintén egyenetlen, csetlekes. Elvileg a levéltári törvények idevonatkozó passzusai szerint egy részük (jelentések, beszámolók, statisztikák, szakfelügyeleti vizsgálatok anyagai, levelezések és más ügyiratok, tervrajzok stb.) egy idő után a levéltárakba kerül, mégpedig selejtezve. A másik rész viszont a könyvtárban marad, ha marad: beiratkozási, forgalmi, gyarapodási naplók, törlési jegyzőkönyvek stb., ezek szintén fontos, sokszor pótolhatatlan forrásai a könyvtártörténeti kutatásnak.
- *Egyéb kéziratok.* Ezek közül a könyvtárosok (főleg az igazgatók) nem hivatalos feljegyzéseinek, netán naplójának, a magánleveleknek, a határidőnaplójának és más hasonló dokumentumoknak a forrásértéke különösen figyelemre méltó.
- *Sajtóközlemények.* Sűrűn előfordul, hogy bizonyos információk – például a könyvtáralapítás vagy megnyitás dátuma – csak a korabeli újságokból deríthetők ki, ezért a helyi (és a megyei) lapok tüzetes átnézése megkerülhetetlen feladat. Hasonlóképpen gondolni kell a könyvtári szaklapok, jelesen a hajdani és mostani könyvtári híradók, valamint az országos folyóiratok számaira, cikkeire, híreire is. Egycéltűek ezekkel a forrásadatokat tartalmazó könyvek, statisztikai, biográfiai adattárak, címtárak stb.

Az anyaggyűjtés módszerei hosszú évszázadokon keresztül érlelődtek ki, a képző intézményekben tanítjuk is ezeket, de a tapasztalatok szerint az elsajátításuk a különféle műveletek, fogások megismerése és főleg megbízható alkalmazása sok bizonytalansággal terhelt. Sokféle módszer van, ki-ki választhat magának, de bizonyos alapelvek, követendő irányok mindenképpen betartandók.

Régi tanulság, hogy a szükségesnek vélt információkat, megállapításokat, idézeteket a források átolvasásakor, megtekintésekor célszerű feljegyezni (kijegyzetelni), lemásolni (ma már fénymásolóval könnyen megy), esetleg letölteni, mégpedig a forráshely precíz feltüntetésével: levéltári, kéziratári vagy irattári jelzet, nyomtatott közleményeknél a pontos hivatkozási adatok (oldalszámig lemenően) rögzítésével. A jegyzetelés technikája egyéni, bár szerintem mindmáig a cédulázás a legjobb: biztonságos, könnyen kezelhető, egyszerű a csoportalkotás, bővíthető, átrendezhető. Kifejezetten előnytelen viszont, ha füzetbe gyűjtik az anyagot, mert hamar áttekinthetatlenné válik.

A rutinos kutatók úgy csinálják, hogy ha kétség merül fel annak megítélésében, érdemes-e egy-egy részletet, adatsort stb. kírni, kimásolni, akkor mindig a feljegyzés és nem a kihagyás mellett döntenek. Ezzel rengeteg újabb munkától, bosszantó fáradtságtól kímélik meg magukat; a megírásakor feleslegessé váló in-

formációk ugyanis félretehetőek, sőt más, rokon téma kimunkálásakor akár hasznosíthatók is.

A jegyzetelés, anyaggyűjtés során nemcsak a forrásokban talált adatokat, megállapításokat, idézeteket stb. indokolt rögzíteni, hanem a feltárás közben támadt ötleteket, gondolatokat, valamint az előzetes irodalomkutatásból, forrásjegyzékben kimaradt, ám átnézendő művek, kútfők bibliográfiai tételeit, levél- és irattári jelzeteit is.

A feldolgozás

A tanulmány megírása összetett munkafolyamat. Már az anyaggyűjtés közben megkezdődik, elsősorban a források kritikai elemzésével, vagyis a kézbe vett dokumentumok, illetve részleteik hitelességének, az információk megbízhatóságának megállapításával (ami egyfelől a külső, formai, másfelől a belső, tartalmi jegyek tanulmányozása alapján történik). Azt igyekszünk kideríteni, hogy a közlés igaz-e, megfelel-e a történeti valóságnak. A torzítás sokféle lehet, ezúttal csak néhány példát ragadhatunk ki: tudatos elhallgatás, statisztikai mutatók tendenciózus felnagyítása, politikai vagy személyes elfogultság, elírás vagy sajtóhiba, hézagos forráspublicálás.

A nyomaték kedvéért indokolt ismételni: a könyvtártörténeti tanulmány feladata a kiválasztott könyvtár (vagy valamelyik munkaága, részlege stb.) múltjának valóság-hű ábrázolása, a hajdani események, folyamatok minél pontosabb, hitelesebb dokumentálása, a korábbi tévedések helyreigazítása. Ez olyan alapkövetelmény, amelynek teljesítése a legszerényebb igényű, a pusztá leírásra szorítókozó dolgozattól is elvárható. Akárcsak a tárgyilagosságra törekvés, még akkor is, ha saját munkahelyünkről szólva az érthető elfogultság nehezen küzdhető le. Ugyanakkor a tényközlés szárazságán sokat oldhat az érzelmi kötődés, az elődök iránti tisztelet.

Magasabb szintű teljesítmény, ha a kutató a felderített tények mérlegelésével, a források kritikai kezelésével értékeli, minősíti is a feltárt adatokat, a hajdani szándékokat, történéseket. Mindenekelőtt az adott könyvtár arculatának, sajátosságainak, egyedi színeinek megrajzolása, felmutatása várható, vagyis válasz a „mitől más?” kérdésre.

Nemigen rokonszenves, ha valaki az utólagos ítélőbíró szerepében tetszeleg, de feltétlenül szükséges, hogy a szerző megnevezze: mi volt az, ami egybeesett a fejlődés irányával vagy éppen előmozdította azt, és mi az, ami eltért attól vagy gátolta az előrehaladást. Azaz mi tekinthető fejlettnak vagy korszerűnek. A fejlemények elemzésekor, értékelésekor szigorúan érvényesíteni kell a történetiség elvét: a múlt eseményeit, jelenségeit, könyvtárosaikat saját koruk mércéjével kell mérni, az akkori lehetőségek, körülmények figyelembevételével, vagyis nem szabad számon kérni egy későbbi időszak, netán a jelen színvonalát, szempontjait. Rá lehet és rá is kell viszont mutatni a korabeli nemzetközi vagy országos élvonalhoz viszonyított elmaradásra, fáziskészsésre, és még inkább ennek okaira.

A megfogalmazás első lépése az előzetes vázlat és a források feltárása során összegyűlt anyag szembesítése, egy részletes vázlat kimunkálása. Eközben újra átgondolhatjuk, mi legyen a készülő írásmű mondanivalója, és ugyancsak ekkor döntjük el, hogy azt milyen elrendezésben, milyen gondolatmenetben szeretnénk előadni. Ez a vázlat aztán írás közben tovább módosulhat, áthelyezhetünk fejezeteket, bekezdéseket, táblázatokat stb.

A történetiség elvéből következik, hogy egy könyvtörténeti tanulmány adekvát tárgyalásmódja az időrend. Így érzékeltethető az egymásutániség, az ok–okozati összefüggés, egyáltalán maga a folyamat, jobban kirajzolódik a fejlődés íve stb. Hosszabb időszakok áttekintésekor célszerű kisebb periódusok kialakítása, és azokon belül a tematikus bontás. Elvetendő viszont a munkaágak szerinti elsődleges elrendezés, mert töredezettséghez, szükségtelen ismétlésekhez vezet. Mindig sokat segít a részletes kronológiai függelék, a Gerő Gyula által szorgalmazott „sorvezető”.

Egy-egy tanulmányban a téma tényleges feldolgozása alkotja az ún. főrészt (szokás főszövegnek is titulálni): itt történik meg az események, folyamatok bemutatása, elemzése és értékelése, a személyek méltatása, a bizonyító adatok és idézetek felsorakoztatása. A kevésbé lényeges, érintőleges információkat, idézeteket viszont nem indokolt a leíró részben szerepeltetni, mert megtörik a gondolatmenetet, ezért inkább a jegyzetekben van a helyük.

Nem szabad szolgálai módon követni, közvetíteni a forrásokat, vagyis a válogatás igen fontos mozzanata a feldolgozásnak. Ne nyújtsuk indokolatlanul hosszúra a készülő tanulmányt, ne akarjunk mindent, amit összegyűjtöttünk, belegyömöszölni a dolgozatba, életrajzba. A jellegtelen, lényegtelen adatok, magyarázatok stb. elhagyhatók, sőt nagyon fontos információkról is kiderülhet, hogy nem illenek a mi eszmefuttatásunk keretei közé, illetve a mi témánk szempontjából perifériusakak, ezért ne terheljük velük a szöveget. Az ésszerű szelekció a kezdő kutatók számára az egyik legnehezebb feladat, az egyik leggyötrőbb dilemma, ugyanis az ember az adatok mennyiségével is bizonyítani kívánja munkája értékét, sokirányú tájékozódását, ezért írásába mindent be akar venni, amit feltárt, és igencsak fájó érzés, ha ezt-azt el kell ejtenie. Ez olyan fázis, amin – higgyék el – mindenki túlesik; ha nem, sosem lesz belőle igazi kutató.

A tanulmányírónak ügyelnie kell a belső arányokra. Az fejezetek terjedelme álljon összhangban a mondandó súlyával és az érdemi információk mennyiségével: pl. egy-egy fejezet vagy alfejezet rövidebb volta is utalhat a forrásanyag szegényességére. Vigyázzunk az elemző és a leíró részek, a tényközlések és az idézetek, az érdekes, színesítő epizódok arányára, az ábrák és fotók, a grafikonok, diagrammok számára, méretére, helyigényére is. Miután a közelmúltból igen sok statisztikai adat áll a szerzők rendelkezésére, beszédes táblázatokkal sok mindent el lehet mondani, sok helyet meg lehet takarítani. Hiba viszont, ha elmarad az odakívánczó magyarázat, vagy a függelékbe száműzött, a pusztá szemléltetés funkciójára kárhozott tabellák és a szöveg elszakadnak egymástól, azaz még utalás sem történik rájuk.

A gyakorlott kutatók szívesen és joggal tanácsolják, hogy egy-egy rövidebb tanulmányt, a nagyobb dolgozatok egy-egy önálló fejezetét lehetőleg egyszerre (ahogy mondani szokás: egy ültő helyben) írjunk meg. Sok előnye van ennek, mert az előre végiggondolt logikai rend könnyebben tartható, egyszeri koncentrációval gyorsabban lehet haladni, könnyebben feltáruznak a rejtett összefüggések, egyszerűbben kiiktathatók az ismétlések stb. Az újrakezdés eleve energia- és idővesztéssel jár, nagyobb az ismétlés veszélye, megszakadhat az eltervezett gondolatfűzér stb.

A kézirat elkészítésekor kívánalom a megfelelő nyelvhasználat, a magyaros, világos, szabatos stílus, az érthetőség, a szemléletesség. Nélkülözhetetlen a szakterminológia ismerete: nemcsak a jelené, hanem azon korszaké is, amelyből a témát választottuk (pl. a címléírás és a bibliográfiai leírás terminus technicusok kellő kronológiai elhelyezése).

A tudományosság fontos, elengedhetetlenül fontos követelménye, hogy a szerző pontosan jelezze, honnan szerzett tudomást a közölt adatról, honnan vette át a szóban forgó megállapítást, netán feltételezést, illetve honnan idéz szó szerint. Tehát a könyvtártörténeti tanulmányokban minden esetben hivatkozni kell a megfelelő forrásra, feldolgozásra (kivéve a közismert, lexikon- vagy szótárszerű adalékokat, információkat), mégpedig a szerző, a cím, a közlési hely, a levél- és kéziratári jelzettek, weblapok stb. precíz megjelölésével, részdokumentumoknál analitikus leírással. Természetesen az irattári anyagokra, az életrajzas közlésekre szintén utalni kell. Tehát mindig garantálni kell a visszakereshetőséget és ezáltal az ellenőrizhetőséget. A feldolgozásokból (így a szakdolgozatokból is) átvett gondolatmenetek, hosszabb részek megjelöléssel is csak ritkán kapjanak helyet, mert súrolják a plagizálás, a szellemi eltulajdonítás határát, ami jogilag tilos, etikailag pedig vétségnek minősül; ezért e vonatkozásban nem árt a fokozott óvatosság.

Az idézetekre és az utalásokra kétféleképpen lehet hivatkozni: a jegyzetekben (láb- vagy végjegyzetként) vagy a szövegben. A hazai történetírás, ezen belül a könyvtártörténet-írás gyakorlata a jegyzeteket részesíti előnyben. Többféle technika is kialakult; számunkra elsősorban a Magyar Könyvszemle és a Könyvtári Figyelő szisztémája a mérvadó. Végső soron bármelyik módozat jó, ha az azonosításhoz és visszakereséshez szükséges adatokat közli, illetve következetesen jár el: a hivatkozásokat egységesen formálja meg, a közölt adatok köre, a rövidítés-típus azonos stb.

A könyvtári kiadványok és az egyetemi-főiskolai tapasztalatok szerint a hivatkozás készítése nem tartozik a hazai könyvtárosok, hallgatók erősségei közé. Ez az alapképzés egyik súlyos hiányosságát jelzi, illetve felületes lektorálásról tanúskodik. Kétségtől nem könnyű a készség szintjén elsajátítani az elfogadható eljárásokat, de kellő odafigyeléssel, tájékozódással, akaraterevel lehetséges.

A kiegészítő részek

Adott esetben, de nem mindig, egy-egy könyvtártörténeti dolgozathoz, közleményhez, a téma tulajdonképpeni leírásához kiegészítő részek is csatlakozhatnak, könyvek esetében indokolt is, hogy csatlakozzanak. Olykor előszó, szinte mindig bevezetés, ritkábban befejezés, néha-néha utószó, esetleg függelék, szükség szerint rövidítésjegyzék, gyakran illusztrációk vagy más szemléltető ábrázolások, magától értetődően tartalomjegyzék készül, és egy könyvtártörténeti kötethez illeendő mutatókat is összeállítani. Amennyiben a hivatkozási apparátus technikája megkívánja, a felhasznált irodalom listája szintén kapcsolódhat a szöveghez, mégpedig szabványos, ahol kell, analitikus bibliográfiai tételekkel.

Legfontosabb a bevezetés, ahol tájékoztatjuk az olvasót célkitűzésünkről, a témaválasztás indítékairól, mibenlétéről, jelentőségéről, a kutatás (és a feldolgozás) lehetőségeiről és korlátairól, a források köréről, utalunk a szakirodalom jellemzőire és meghatározó darabjaira, rámutatunk az új kutatási eredmények lényegére, és indokoljuk a szerkezeti megoldásokat.

A formába öntés

Gyakran elhanyagolt mozzanata a munkának, holott a könyvtártörténeti tanulmány is csak akkor töltheti be funkcióját, ha megfelel bizonyos formai követelményeknek. Elemi igény az írásmű kellő szerkezeti tagolása, mivel ez nemcsak az

áttekinthetőséget fokozza, de lehetőséget ad a kiemelésekre, a hangsúlyok jelzésére, a logikai rend felvázolására is. Adott terjedelmen felül elengedhetetlen a fejezetekre, alfejezetekre bontás, a tartalomra utaló, azaz információ értékű címmel ellátva (ezek esetleg idézetek is lehetnek). A könyvtárosok könnyen belátják, hogy a hosszabb írásokban (könyvekben, szakdolgozatokban) a részegységek számozása is hasznos, vagyis az alá- és fölérendelést nemcsak tipográfiai érzékeltethetjük, hanem számokkal is; jól bevált a tizedes osztályozás rendszerének követése: pl. 3. fejezet, 3.1. vagy 3.2. alfejezet, és így tovább.

A szöveg véglegesítésekor fokozott figyelmet követel az elírások kijavítása. A szövegszerkesztő helyesírási ellenőrző programja sokat segít, de nem szabad pusztán arra támaszkodni, mert ha a hibás szó az index-készletében szerepel, elmarad a piros hullámvonal. Különösen fontos a tényadatok (évszámok, nevek, táblázatok stb.) és az idézetek tüzetes kontrollja, újbóli egybevetése az eredeti forrásokkal, illetve a róluk készült másolatokkal vagy jegyzetekkel.

A könyvtártörténeti írások közzététele

A könyvtártörténeti feldolgozások jelentékeny hányada eredendően főiskolai és egyetemi szakdolgozatként, vizsgadolgozatként, olykor doktori értekezésként születik meg, és ezeknek csak töredéke lát napvilágot nyomtatásban. A telematikai forradalom jóvoltából viszont ezen munkák közzétételének az esélyei ugrásszerűen megnöttek. Az érintett könyvtár vagy a szerző munkahelyének honlapján, esetleg a saját, személyes weblapon a dolgozatok szövege is megjeleníthető. Ily módon elvileg minden érdeklődő számára hozzáférhetővé válnak, vagyis a bennük rejtőző információk szélesebb körben hasznosulhatnak.

Az elektronikus publikálás másik jól ismert formája a CD-ROM. Lemezen önállóan, pontosabban önmagában is rögzíthető egy-egy könyvtártörténeti feldolgozás (vagy bármelyik más műfaj), de gyakoribb, hogy más fájlok társaságában kerülnek fel az adathordozóra. Elég ritka a rádió- és televízió-műsor, előadás, a hang- vagy videofelvétel.

A hagyományos, nyomtatott publikáció a könyvtártörténeti írások esetében még ma is uralkodó forma. Csak a teljesség kedvéért soroljuk fel a lehetőségeket: könyv (vagy füzet), poligráf mű (vagy annak részlete), folyóiratcikk (ismételten érdemes utalni az országos szaksajtó és a helyi szakmai orgánumok kínálta közlési esélyre).

Érdemes kitérni két kevésbé kiaknázott lehetőségre. Az egyik: amennyiben a többi közgyűjteménnyel az együttműködés kielégítő, a múzeumi és levéltári évkönyvek szerkesztői készséggel biztosítanak helyet a könyvtártörténeti tanulmányoknak és forrásközleményeknek is. A másik: az utóbbi időben ismét megélnékvült a város- és községtörténeti monográfiák – pontosabban: áttekinthető jellegű tanulmánykötetek – kiadása; helyes, ha a közkönyvtárak vezetői, munkatársai kezdeményezik a helyi könyvtár (vagy könyvtárak) múltját feltáró dolgozatok beillesztését is.

Ha a könyvtár maga vállalkozik a közreadásra, alaposan végiggondolandó a terjedelem, a példányszám és a terjesztés módja. És nyomtatékosan ajánlandó a leendő kiadvány lektoráltatása. Okvetlenül kérjék ki legalább egy szakértő írásbeli véleményét, és kellő mérlegelés, megfontolás után fogadják is meg a tanácsait. Az általa észrevételezett hibákat, nyelvhelyességi és stílári torzulásokat pedig

mindenképpen korigálják. Közbevetőleg megjegyzendő, hogy olykor-olykor nem árt nyelvi lektor segítségét is igénybe venni. Az idegen nyelvű szövegek fordítását szintén ellenőriztetni kell rutinos szakemberrel, még akkor is, ha a szerző tud azon a nyelven.

Befejezés

A most vázolt szempontok, teendők sokasága senkit se riasszon el a történelmi kutatásoktól. Ha van hozzá kedvünk s hajlamunk, valamint időnk, a kétségtelen nehézségekkel felkészültséggel, szorgalommal leküzdhetők, a leselkedő buktatók odaadó figyelemmel elkerülhetők. Helyes, ha először szűkebb, jól körülhatárolható témát választunk, és az egyidejű kútfők felkutatására törekszünk, és közben igyekszünk (a módszertani ajánlásokat, a jártasabbak példáit és tanácsait követve) minél előbb elsajátítani a szükséges metodikai készségeket, eljárásokat. Az eredmény – minden új adalék, egy-egy új tény, egy-egy eredeti megállapítás, egy-egy nyilvánosság elé kerülő közlemény, netán egy-egy jobb egyetemi–főiskolai osztályzat – pedig kárpótolhat mindenért.

Önmagunk biztatására ismételjük meg: a könyvtártörténelmi kutatómunka, a könyvtártörténet-írás művelődéstörténelmi értékeket tár fel, netán ment meg, és ezzel hozzájárulhat a tudományos és szakmai önismeret, a nemzeti és a szakmai azonosságtudat elmélyítéséhez, továbbá segíthet a mindennapi könyvtári tevékenységben, a napi feladatok igényes megoldásában is. Feltétlenül elősegíti a könyvtárosok önképzését, ismereteik bővülését, szemléletük formálódását.

Tehát ne legyünk kishitűek! Még a „hétköznapi történet-írás”-nak, a „történelmi segédmunká”-nak – hogy Gerő Gyula találó szavait idézzük – is hézgapótló szerepe lehet. A mi munkánkra, a mi erőfeszítéseinkre is szükség van a helyesen értelmezett, a múltból táplálkozó lokálpatriotizmus és a hazafias érzés kiteljesítéséhez. Ennek tudata felemelő érzés lehet, biztatást, ösztönzést adhat a közkönyvtárak történetét búvárló könyvtárosoknak.

Bényei Miklós